

IZABELA CYWA

CZY NASTĄPI PODZIAŁ REPUBLIKI ŚRODKOWOAFRYKAŃSKIEJ?

*Tekst dedykuje Pani Wiesławie Bolimowskiej,
dzięki której Afryka stała się dla mnie
jeszcze piękniejszym i ciekawszym miejscem.*

Dnia 5 kwietnia 2014 r. Sekretarz Generalny ONZ Ban Ki-Moon oświadczył w Bangi (stolicy Republiki Środkowoafrykańskiej, RŚA), że w dwadzieścia lat po ludobójstwie w Rwandzie ONZ dołoży wszelkich starań, by zapobiec ludobójstwu w Republice Środkowoafrykańskiej. ONZ miała wspierać RŚA militarnie i finansowo¹. Wypowiedź ta wynikała z błędnych informacji o rzekomo grożącej przerodzeniem się w ludobójstwo wojnie religijnej na terytorium Republiki Środkowoafrykańskiej.

Pierwsze działania ONZ zmierzające do udzielenia pomocy temu krajowi zostały zatwierdzone w rezolucji Rady Bezpieczeństwa NZ 2127 z 5 grudnia 2013 roku, na mocy której powołano międzynarodową misję militarną MISCA² (la Mission internationale de soutien à la Centrafrique sous conduite africaine)³. W tym czasie bowiem, w Bangi dwa zwalczające się ugrupowania zbrojne: Seleka i Anti-Balaka walczyły o opanowanie stolicy⁴.

¹ *Centrafrique: Ban Ki-moon à Bangui pour afficher la détermination de l'ONU*, www.la-croix.com/Actualite/Monde/Centrafrique-Ban-Ki-moon-a-Bangui-pour-afficher-la-determination-de-l-ONU-2014-04-05-1131879 [z 15.01.2015].

² Misja militarna MISCA to wojskowa operacja wsparcia pokoju w Republice Środkowoafrykańskiej, prowadzona przez Unię Afrykańską z udziałem Kamerunu, Gwinei, DRK, Gabonu i Czadu.

³ MINUSCA, Mission multidimensionnelle intégrée de stabilisation des Nations unies en Centrafrique, Historique, <http://minusca.unmissions.org/Default.aspx?tabid=5622&language=fr-FR> [z 05.01.2015].

⁴ Autorka była świadkiem grudniowych wydarzeń 2013 r. w Bangi. Przeprowadziła wywiady z mieszkańcami Bangi w kwietniu 2014 r.

Przeważająca większość mieszkańców Republiki Środkowoafrykańskiej za datę klęski i początku upadku państwa uważa dzień 24 marca 2013 r., kiedy do Bangi wkroczyły wojska rebelianckiego aliansu Seleka, będącego sojuszem ugrupowań opozycyjnych wobec ówczesnego rządu prezydenta Francois Bozize⁵ (w języku urzędowym sango⁶ termin „Seleka” oznacza „przymierze”). Od 1960 r. przez ten kraj nieustannie przetaczały się wojska różnych ugrupowań przejmując kolejno władzę w państwie⁷. Szczególnie duże znaczenie dla RŚA mają ostatnie lata: 2012-2014, kiedy kraj ten oskarżano m.in. o ludobójstwo, a jego mieszkańców o kanibalizm⁸.

Rebelia roku 2013, która przerodziła się w trwającą nadal wojnę domową, miała kilka etapów. Doprowadziła ona do załamania gospodarki i kryzysu politycznego w Republice Środkowoafrykańskiej, a w perspektywie może doprowadzić do trwałego podziału państwa⁹.

Cel nadrzędny rebelii – podział kraju

Republika Środkowoafrykańska jest krajem okołorównikowym o powierzchni 622 984 km². Liczba jej mieszkańców nie jest dokładnie znana. Według Central Intelligence Agency (CIA) w roku 2012 szacowano ją na 5 057 208 osób¹⁰, natomiast w roku 2014 miała wzrosnąć do 5 277 595¹¹. Według statystyk CIA w latach 2012-2014 w Republice Środkowoafrykańskiej było 800 000 uchodźców wewnętrznych i zewnętrznych, a z powodu wojny domowej zginęło około 6 000 osób (dokładna liczba ofiar nie jest znana, ponieważ w niektórych miejscach znajdują się zbiorowe groby). Wobec braku dokładnych statystyk różne organizacje humanitarne podają sprzeczne dane szacunkowe dotyczące liczby populacji RŚA¹².

Kraj ten ma bogate złoża diamentów, złota, ropy naftowej i uranu. Znajdują się one głównie we wschodniej i środkowej części kraju, które kontroluje kilka ugru-

⁵ D. Auzias, J.-P. Labourdette, *République Centrafricaine 2013–14 (avec cartes et avis des lecteurs)*, Paris 2012.

⁶ Sango jest, wraz z francuskim, językiem urzędowym Republiki Środkowoafrykańskiej.

⁷ B. Martinelli, *Centrafrique, les chemins de la haine*, «Libération», 20 mai 2014, http://www.liberation.fr/monde/2014/05/20/centrafrique-les-chemins-de-la-haine_1022584 [z 21.05.2014].

⁸ *Centrafrique: Manger les musulmans rendrait intelligent, selon les Anti-balles AK*, www.alwihdainfo.com/Centrafrique-Manger-les-musulmans-rendrait-intelligent-selon-les-Anti-balles-AK_a10364.html [z 4.07.2014].

⁹ Na podstawie wywiadów własnych przeprowadzonych w Republice Środkowoafrykańskiej na przełomie 2013 i 2014 roku.

¹⁰ www.indexmundi.com/fr/republique_centrafricaine/population_profil.html [z 04.01.2015].

¹¹ <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/default.html> [z 04.01.2015].

¹² Dane statystyczne WHO odnośnie populacji Republiki Środkowoafrykańskiej znacznie różnią się od wyżej przytoczonych: www.who.int/countryfocus/cooperation_strategy/ccsbrief_caf_fr.pdf [z 05.04.2015].

powań militarnych. Na terenach roponośnych bazy założyli żołnierze podzielonej¹³ organizacji Seleka¹⁴. Natomiast wokół terenów gdzie mieszczą się liczne kopalnie złota przebywają żołnierze Armii Bożego Oporu (Lord's Resistance Army)¹⁵. Południe kraju pokrywa las równikowy. Rejony te zamieszkuje w większości ludność pigmejska¹⁶. Znajdują się tam również złoża diamentów i złota, aczkolwiek nie są one tak okazałe jak w pozostałych częściach kraju¹⁷.

Po wielu latach kolonializmu francuskiego, dnia 13 sierpnia 1960 r. proklamowano niepodległość RŚA¹⁸. Od tego czasu w Republice Środkowoafrykańskiej rządziło dziewięciu przywódców, w tym Jean Bedel Bokassa, który w 1976 r. ogłosił się cesarzem¹⁹. Do 15 marca 1981 r. David Dacko był już trzykrotnie prezydentem Republiki, ponadto w 1981 r. został pierwszym prezydentem wybranym przez Zgromadzenie Narodowe. Było to wydarzenie wyjątkowe w historii RŚA²⁰,

¹³ W koalicji Seleka następują podziały na mniejsze frakcje i trudno podać dokładną liczbę ugrupowań. Kolejny podział nastąpił w grudniu 2014 r. i był związany z planowanym na maj 2015 r. forum organizacji politycznych i społecznych RŚA w Bangi, które miałyby stanowić platformę rozmów między nimi. Podział Seleka do stycznia 2015 r. i liderzy ugrupowań: 1. Miasto Bria i okolice – generał Zacharia Damane – UFDR – Union des forces démocratiques pour le rassemblement (Związek Sił Demokratycznych na rzecz Jedności); 2. Miasto Kaga Bandoro – generał Nourredine Adam – Front Patriotique pour la Renaissance de Centrafrique (FPRC) (Front Patriotyczny Odrodzenia Republiki Środkowoafrykańskiej); 3. Miasto Bambari – generał Ali Darras (wspierany przez Fulanów) – l'Union pour la Paix en Centrafrique (UPC) (Unia dla/naz rzecz Pokoju w Republice Środkowoafrykańskiej). Podział Seleka od stycznia 2015 r.: 1. Kaga Bandoro – generał Nourredine Adam – Front Patriotique pour la Renaissance de Centrafrique (FPRC) (Front Patriotyczny Odrodzenia Republiki Środkowoafrykańskiej); 2. Bambari – generał Ali Darras – l'Union pour la Paix en Centrafrique (UPC) (Unia na rzecz pokoju w Republice Środkowoafrykańskiej); 3. Rassemblement pour la réconciliation des Centrafricains (RPRC) (Zgromadzenie na rzecz pojednania Republiki Centralnej Afryki) – Herbert Gotran Djono Ahaba. Podaje za: S. Krock, *RCA: Divisée, l'ex-rebellion Séléka sera «unie» pour le dialogue national prévu en janvier*, www.aa.com.tr/fr/news/436669--divisee-lex-rebellion-seleka-sera-quot-unie-quot-pour-le-dialogue-national-centrafricain-prevu-en-janvier/ [z 02.01.2015].

¹⁴ Do grupy Seleka początkowo należały 4 ugrupowania: Konwencja Patriotów dla Sprawiedliwości i Pokoju (la Convention des patriotes pour la justice et la paix, CPJP), Związek Demokratyczny na Rzecz Jedności (l'Union des forces démocratiques pour le rassemblement, UFDR), Konwencja Patriotyczna dla Ocalenia Państwa (la Convention patriotique pour le salut du Kodro, CPSK), Front Demokratyczny Ludu Środkowo-Afrykańskiego (le Front démocratique du peuple centrafricain, FDPC), wg A. Ceriana Mayneri, *La Centrafrique, de la rébellion Séléka aux groupes anti-balaka (2012–2014). Usages de la violence, schème persécutif et traitement médiatique du conflit*, „Politique africaine”, 2014, 134, s. 179–193.

¹⁵ *La LRA de Joseph Konny „survit” dans le sud-vest en Centrafrique*, www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAWEB20140813161654/ [z 5.01.2015].

¹⁶ P. Kalck, *Histoire centrafricaine. Des origines à 1966*, L'Harmattan, Paris, 1992.

¹⁷ Z informacji własnych uzyskanych podczas pobytu w Republice Środkowoafrykańskiej na przełomie 2013 i 2014 roku.

¹⁸ Association Démocratique des Français en Centrafrique (ADFCA), *Guide de la vie pratique en Centrafrique 1988–1989*, Bangui 1988, s. 9–10.

¹⁹ Bruno Martinelli, *Centrafrique, les chemins de la haine*, «Libération», 20 mai 2014, http://www.liberation.fr/monde/2014/05/20/centrafrique-les-chemins-de-la-haine_1022584 [z 21.05.2014].

²⁰ Léonce Gamañ, *République Centrafricaine. D'une pseudo-démocratie à une autocratie*, www.courrierinternational.com/article/2013/04/04/d-une-pseudo-democratie-a-une-autocratie/ [z 4.04.2013].

ponieważ władza w tym kraju była przekazywana w sposób siłowy poprzez pucze wojskowe i przewroty polityczne.

Środkowoafrykańczycy szczególnie czczą pamięć Barthélemeo Bogandy, szefa autonomicznego rządu w ostatnich latach kolonializmu. Miał on duże zasługi dla gospodarki i tworzenia podstaw nowego państwa – RŚA. 29 marca każdego roku mieszkańcy RŚA obchodzą wielkie święto – dzień pamięci Barthélemeo Bogandy. Według Środkowoafrykańczyków, tragiczna śmierć w katastrofie lotniczej tego przywódcy cieszącego się autorytetem miała negatywny wpływ na przyszłość powstającego wówczas państwa.

Rebelie lat 2003 i 2013 stanowiły newralgiczny punkt w historii kraju. Przebiegały one w bardzo podobny sposób, chociaż rebelia roku 2003 skończyła się szybko, co pozwoliło na próby odbudowy ekonomicznej kraju. Rebelia roku 2013 pod przywództwem Michela Djotodia przekształciła się natomiast w wojnę domową, przynosząc liczne ofiary²¹ i rzesze uchodźców. Opustoszały całe miasta i wsie²². Według UNHCR połowę uciekinierów stanowiły dzieci poniżej 15 roku życia. W efekcie kryzysu w RŚA ucierpiało 2,3 mln dzieci, które stanowią prawie połowę populacji Republiki Środkowoafrykańskiej²³. Rebelia spowodowała również drastyczne zwiększenie liczby dzieci niedożywionych²⁴. Z dnia na dzień było coraz więcej przypadków przemocy seksualnej ze strony walczących oddziałów. Zagadnienie to omawiano w październiku 2013 r. na forum Zgromadzenia Ogólnego NZ²⁵.

W 2003 r. ówczesny prezydent Ange-Félix Patassé stracił władzę wraz z wkroczeniem wojsk François Bozize do RŚA. 10 lat później, po kilku nieudanych próbach, władzę w tym kraju przejął Michel Djotodia, lider Seleka. Ugrupowania należące do współczesnej organizacji Seleka brały również udział w obaleniu poprzedniego prezydenta i w przejściu władzy w państwie w 2003 r. Nie otrzymały one jednak ani stanowisk w rządzie, ani wystarczających pieniędzy za przeprowadzenie puczu, co spowodowało, że 24 marca 2013 r. kolejny raz uczestniczyły w zajęciu Bangi. Zarówno podczas rebelii Michela Djotodia, jak i François Bozize media wysuwały oskarżenia o kanibalizm. O wydarzeniach takich donoszono podczas ostatniej rebelii oraz w 2003 r., kiedy podobnych czynów, lecz na lud-

²¹ Luc Michel, *Seleka et crise en Centrafrique. Le dessous des cartes*, www.palestine-solidarite.org/analyses/Luc_Michel.150413.htm [z 15.05.2014].

²² W miejscowości, w której autorka pracowała, kobiety z dziećmi uciekały albo do lasu, albo do swoich rodzin zamieszkałych w Republice Konga. Taka sytuacja trwała kilka miesięcy.

²³ © Pierre Terdjman / Cosmos pour UNICEF France Publié le 14 janvier 2014 / Dernière mise à jour le 24 juin 2015, *Centrafrique. Les enfants sont les premières victimes du conflit*, <https://www.unicef.fr/article/centrafrique-les-enfants-sont-les-premieres-victimes-du-conflit> [z 4.04.2014].

²⁴ *Profil d'opérations 2014 – République centrafricaine*, www.unhcr.fr/pages/4aae621d553.html [z 15.05.2014].

²⁵ *La violence sexuelle persiste en Centrafrique*, www.afriquejet.com/afrique-centrale/3975-la-violence-sexuelle-persiste-en-centrafrique.html [z 24.03.2014].

ności pigmejskiej, dopuszczali się członkowie organizacji Bania Moulengué²⁶, która wówczas pomagała w przeprowadzeniu rebelii François Bozize. Natomiast w roku 2013 w prasie europejskiej i miejscowej zamieszczono zdjęcia rzekomych przypadków kanibalizmu. Na fotografiach przedstawiano Środkowoafrykańczyków, którzy mieli zjadać części ciała zabitych muzułmanów. Dzisiaj wiadomo, że rozpowszechnianie tych zdjęć było manipulacją, która miała na celu spotęgowanie oburzenia wśród społeczeństwa Republiki Środkowoafrykańskiej, a przede wszystkim światowej opinii publicznej²⁷.

W 2008 r. na północnych terenach RŚA przy granicy z Czadem zaczęto na nowo reorganizować szeregi organizacji, które później w 2012 r. utworzyły sojusz Seleka. Miało to związek z konfliktami François Bozize z rządem francuskim i francuską organizacją Areva o wyłączność eksploatacji złóż uranu. Bezpośrednio po objęciu władzy w 2003 r. François Bozize obiecał, iż pozostawi prawo użytkowania złóż wyłącznie w rękach Francji. Jednocześnie jednak zaczął w tej samej kwestii współpracę z Chinami, czym naraził się rządowi francuskiemu. Kilka lat po przejściu władzy przez François Bozize, Chiny uczestniczyły w odbudowie państwa – m.in. Chińczycy budowali główną drogę do granicy z Kamerunem, za co władze RŚA zapłaciły diamentami²⁸. Francja i Chiny rywalizowały także o dostęp do znajdujących się na terenie RŚA złóż ropy naftowej. Zważywszy, iż od czasów kolonialnych Francja ma największe wpływy w tym kraju, zagrożenie dla francuskich interesów miała zażegnać kolejna rebelia i odsunięcie od władzy François Bozize. Pierwsze wzmianki o zawarciu przymierza Seleka wyszły na jaw zaraz po wystąpieniu sporu między ówczesnym prezydentem RŚA a Francją dotyczącego tych spraw²⁹.

W 2012 r. zbrojne oddziały Seleka, przegrupowywane od 2008 r., były już dobrze zorganizowane. Wtedy to ukazująca się w Bangi prasa podała, iż „nieznane wojska” wkroczyły na terytorium RŚA³⁰. Do tych oddziałów zwerbowano żołnierzy

²⁶ Rebelianci Bania-Moulengue w 2002 r. byli najęci przez ówczesnego prezydenta Republiki Środkowoafrykańskiej Ange Félix Patassé (rządy w latach 1993–2003), aby wesprzeć ówczesny rząd. Grupa zbrojna Bania-Moulengue była dowodzona przez Jean-Pierre’a Bemba. Żołnierze zamieszkiwali Demokratyczną Republikę Konga, ale pochodzili z Rwandy. Bemba został oskarżony przez Międzynarodowy Trybunał Karny o dowodzenie organizacją Bania-Moulengue, która na przestrzeni lat 2002–2003 miała dopuścić się łamania praw człowieka w Republice Środkowoafrykańskiej; wg J. Dinyendje-Longelo, *Le cas des Banyamulenge dans le désordre congolais*, [w:] *Afrique éducation*, 115, 2002, s. 18–21.

²⁷ Zbrojna interwencja Francji w Republice Środkowoafrykańskiej była podyktowana próbą zatrzymania rzekomo narastającej fali nienawiści między muzułmanami a chrześcijanami, która miała doprowadzić do kanibalizmu i ludobójstwa: B. Martinelli, „*Centrafrique, les chemins...*”, *op. cit.*

²⁸ *Influence et implication d’Idriss Déby en Centrafrique...*, *op. cit.*

²⁹ M. Debos, *Le Métier des armes au Tchad. Le gouvernement de l’entre-guerres*, éd. Karthala, coll. «Les Afriques», Paris 2013.

³⁰ *Société Évolution De L’athéisme Dans Le Monde : Les Africains Demeurent Les Plus Grands Croyants*, <http://negronews.fr/2014/04/29/societe-evolution-de-latheisme-dans-le-monde-les-africains-demeurent-les-plus-grands-croyants/> [z 29.04.2014].

z Czadu i Sudanu. Ze względu na to, iż znaczną część ludności tych państw stanowią muzułmanie, wojska Seleka składały się głównie z wyznawców islamu³¹. Państwa Afryki Środkowej próbowały zapobiec narastającemu konfliktowi. Prowadzone były rozmowy z rebeliantami. W lutym i marcu 2013 r. rebelianci nieustępliwie stawiali warunki, których prezydent Bozize nie przyjął³². Domagali się m.in. wypuszczenia więźniów politycznych i utworzenia rządu składającego się z ugrupowań wchodzących w skład Seleka.

Po przejściu władzy w Bangi, w marcu 2013 r. oddziały Seleka docierały do różnych regionów kraju i poprzez zastraszanie mieszkańców chciały wprowadzić względny spokój³³. W stolicy w pierwszej kolejności rebelianci dewastowali ministerstwa i urzędy przechowujące dokumenty, niszczone np. książki maturalne. Włamania nie miały charakteru rabunkowego. Na porządku dziennym były zabójstwa współpracowników i urzędników administracji państwowej byłego prezydenta François Bozize. W wielu miejscowościach zabijano mieszkańców, tylko po to, aby stanowiło to przestrogę dla pozostałych. Oddziały Seleka dewastowały również siedziby międzynarodowych organizacji humanitarnych i kościelnych. W tym przypadku, głównie w celach rabunkowych. Żołnierze Seleka docierali do najdalszych miejsc w kraju, grabiąc miasta znajdujące się na ich drodze. Znałe są także przypadki napadów na szpitale, na przykład w jednej z miejscowości rebelianci szukali leków, po czym je spalili w obecności personelu medycznego i pacjentów, aby nie mogły służyć leczeniu miejscowej ludności³⁴.

Pół roku po przejściu władzy przez alians Seleka kryzys gospodarczy i polityczny, który był już wcześniej dotkliwy, jeszcze się pogłębił. Niestabilna władza, ciągłe zmiany na stanowiskach ministerialnych oraz dyktatorskie rządy wojskowych doprowadziły państwo do ruiny³⁵. Działania żołnierzy Seleka sprawiały wrażenie realizacji planu, którego celem była destrukcja struktur państwa i doprowadzenie do podziału kraju. Kiedy zbrojne oddziały Seleka niszczyły dokumenty administracyjne, politycy tej koalicji podjęli działania zmierzające do podziału państwa.

Do 2012 r. ludność muzułmańska, pochodząca głównie z Czadu, żyła w symbiozie ze swoimi sąsiadami środkowoafrykańskimi. Byli to w większości kupcy, którzy docierali do najdalszych zakątków kraju oraz skupowali plony od miejscowej ludności, dostarczając w zamian towary pierwszej potrzeby, takie jak ubra-

³¹ La Centrafrique assise sur le volcan religieux, www.lepoint.fr/monde/la-centrafrique-assise-sur-le-volcan-religieux-30-03-2013-1647886_24.php [z 30.03.2013].

³² *Centrafrique: l'ultimatum des rebelles*, www.bbc.co.uk/afrique/mobile/region/2012/12/121226_centrafrique_ultimatum.shtml [z 20.03.2014].

³³ Na podstawie wywiadów przeprowadzanych w stolicy – Bangi i miejscowościach na południu RŚA w 2013 r.

³⁴ *RCA – Réfugiés centrafricains : Chemin commun avec la mort*, <http://www.centrafrique-presse.info/site/info-societe-5644.html> [z 08.08.2014].

³⁵ *Les fauteurs de trouble de Boy Rabe seront dénichés*, www.radiondekeluka.org/securite/item/16755-les-fauteurs-de-trouble-de-boy-rabe-seront-d%C3%A9nich%C3%A9s.html [z 01.01.2014].

nia, leki, mydło, sól, cukier, mąka itp. Zapewniało to ludności zbyt plonów i zaopatrzenie w podstawowe artykuły. Dzięki temu mieszkańcy wielu regionów nie głodowali. Wojna domowa doprowadziła do rozerwania tych więzi i dziś wielu mieszkańców głoduje.

Rebeliancki alians Seleka

Wspominałam już, iż grupa Seleka powstawała przez kilka lat. W 2008 r. przyszedł lider tego sojuszu, Michel Djotodia chciał przejąć władzę w RŚA, ale wtedy szybka reakcja ówczesnego prezydenta François Bozize pokrzyżowała jego plany. Został aresztowany w Beninie, gdzie przebywał na emigracji. W grudniu 2012 r. natomiast, mimo kilku porozumień między Seleka a rządem RŚA, zbrojne oddziały tego sojuszu zaczęły zajmować strategiczne miasta na terytorium Republiki Środkowoafrykańskiej: Bria, Bambari i Kaga Bandoro³⁶. W tym samym czasie ambasada francuska w Bangi³⁷ została zaatakowana przez mieszkańców stolicy protestujących przeciw obecności Francji w RŚA.

Rządy „Seleka” i tymczasowego prezydenta RŚA Michela Djotodia trwały 11 miesięcy, do 23 stycznia 2014 r., kiedy to tymczasowym prezydentem wybrano Catherine Samba-Panza, mera Bangi za czasów Michela Djotodia³⁸.

Kontrofensywa Anti-Balaka

Reakcją na działania Seleka, które doprowadziły do pogłębienia kryzysu ekonomicznego i rozpadu struktur państwa, było powstanie organizacji Anti-Balaka. Składa się ona głównie z żołnierzy byłej armii środkowoafrykańskiej (zawodowych żołnierzy z okresu rządów François Bozize, zwanej FACA – Les Forces armées centrafricaines)³⁹. W prasie międzynarodowej żołnierzy Anti-Balaka nazywa się „chrześcijańskimi bojówkami”, co jest niezgodne z rzeczywistością. Wśród Anti-Balaka można spotkać chrześcijan, ale głównie są to wyznawcy religii tradycyjnych. Pierwsze ich oddziały powstały w mieście Bossangoa, gdzie działały jako grupy samoobrony. Później dołączyli do nich żołnierze FACA. Istnieje kilka wyjaśnień nazwy tego ugrupowania. „Balaka” może oznaczać maczetę lub przyrząd do cięcia. „Anti-balle AK” (odporny na kule karabinku AK, zwanego popularnie kałasznikowem) to człowiek niezniszczalny. Bojownicy Anti-Balaka noszą amulety, mające chronić ich przed ciosami. Wierzą, że jeżeli bojownik Anti-Balaka połknie

³⁶ *Chronologie complète*, www.franceonu.org/la-france-a-l-onu/dossiers-geographiques/afrique-subsaharienne/republique-centrafricaine/article/chronologie-6884 [z 15.04.2014].

³⁷ *Centrafrique: l'ambassade française attaquée*, www.lejdd.fr/International/Afrique/Actualite/Centrafrique-l-ambassade-francaise-attaquee-582941 [z 15.03.2014].

³⁸ Na podstawie wywiadów przeprowadzanych w stolicy – Bangi i miejscowościach na południu RŚA w 2013 r.

³⁹ *La pression monte sur les anti-balaka*, www.rfi.fr/afrique/20140212-centrafrique-pression-monte-anti-balaka-sangaris/ [z 20.02.2014].

„odpowiednią szczepionkę” (zwykle jest to żyłtka), stanie się niezniszczalny. Wierzenia te dają im poczucie misji i odwagi. Nie działają oni w imię religii. Ich deklarowanym celem nie jest walka z islamem, ale z Seleka utożsamianym z „obcym” najeźdźcą⁴⁰ przybyłym z Czadu⁴¹.

Kiedy 5 grudnia 2013 r. doszło w Bangi do krwawych walk między żołnierzami Michela Djotodia i Anti-Balaka, toczyły się one głównie w dzielnicach zamieszkałych przez muzułmanów, gdzie ukrywali się żołnierze Seleka. Starcia trwały kilkadziesiąt dni. Zginęło wówczas ponad tysiąc osób⁴². Narastała wrogość między obu ugrupowaniami. Jak już wspomniałam, w czasie walk w Bangi zaczęto wysuwać oskarżenia o ludobójstwo, których podłożem miała być rzekoma wojna religijna. Oskarżenia o wojnę religijną na terytorium Republiki Środkowoafrykańskiej wysuwano z tego powodu, iż żołnierzy Seleka utożsamiano z muzułmanami, dlatego wszystkich obywateli RŚA będących wyznawcami islamu oskarżano o współdziałanie z rebeliantami. Innych mieszkańców natomiast błędnie utożsamiano z chrześcijanami, pomimo że RŚA jest jednym z krajów, w którym obok chrześcijaństwa występują religie rodzime.

Bezpodstawne oskarżenia o ludobójstwo

Wydarzenia w RŚA, które media określają mianem ludobójstwa, różnią się znacznie od sytuacji w Rwandzie. Jak już wcześniej wspominałam konflikt, który zaczął się w 2012 r. w RŚA, składał się z kilku etapów, które miały doprowadzić do podziału kraju. Przemoc żołnierzy Seleka wywołała konflikt między obywatelami kraju niebędącymi wyznawcami islamu a ich muzułmańskimi braćmi, z którymi do tej pory żyli w zgodzie. Oskarżenia o ludobójstwo opierały się na wcześniejszych podejrzaniach o rzekomą wojnę religijną w RŚA i na kilku udokumentowanych przypadkach zabójstw ludności muzułmańskiej.

Media informowały również o linczach na wyznawcach islamu, które miały miejsce w Bangi. W tym samym czasie na prowincji RŚA narastało poczucie zagrożenia i niepewności. Mieszkańcy Republiki Środkowoafrykańskiej przekazywali sobie informacje, że organizacja Seleka zabija nie-muzułmanów, natomiast Anti-Balaka w odwecie mści się na „Czadyjczykach”. W spokojnych do tej pory

⁴⁰ Włoski antropolog Andrea Ceriana Mayneri zwraca uwagę na wydarzenia, jakie miały miejsce w przeszłości na terenie dzisiejszej Republiki Środkowoafrykańskiej. Według naukowca niechęć, jaka zrodziła się w organizacji Anti-Balaka w stosunku do Seleka, miała także uzasadnienie historyczne, które pozostawiło trwałe ślady w świadomości społeczności zamieszkujących tereny dzisiejszej RŚA. Pozostała pamięć, iż to muzułmańscy najeźdźcy z dzisiejszego Czadu i Sudanu byli głównymi handlarzami niewolników i nękali tamtejsze ludy przez długie lata; wg A. Ceriana Mayneri, *La Centrafrique, de la rébellion Séléka aux groupes anti-balaka (2012–2014)*, op. cit., s.179–193.

⁴¹ Na podstawie wywiadów przeprowadzonych z członkami organizacji Anti-Balaka w kwietniu 2014 r.

⁴² *Un millier de morts en Centrafrique depuis début décembre*, www.liberation.fr/monde/2013/12/19/un-millier-de-morts-en-centrafrique-depuis-debut-decembre_967665 [z 5.02.2014].

miastach i wsiach zapanował chaos. Mieszkańcy uciekali do lasu, aby chronić życie⁴³.

W Internecie udostępniony został film dokumentalny, nakręcony przez Francuzów, poświęcony powstaniu grupy Anti-Balaka (2013 r.) Przedstawiono tam żołnierzy tego ugrupowania, którzy wypowiadali się o rebelii Djotodia w RŚA. Mówili, że chcą wypędzić oddziały Seleka z kraju. Nie kierowali się nienawiścią i nie planowali działań zmierzających do mordowania ludności czadyjskiej. Film pokazuje również przychylność Czadyjczyków wobec Seleka, co przyczyniło się do tego, że Czadyjczyków traktowano jako zdrajców i domagano się ich wysiedlenia. Według autorów filmu odbyło się kilka spotkań żołnierzy francuskich z organizacjami pozarządowymi, podczas których kadra wojskowa oficjalnie informowała, że francuskie wojsko (misja militarna Sangaris) przyjechało do kraju na „zaproszenie” Michela Djotodia, szefa Seleka. Z tego względu nie mogą oni rozbierać oddziałów Seleka, ale nieoficjalnie wspierają ich przeciwników, tj. oddziały Anti-Balaka.

Działania zbrojne na peryferiach kraju

Poniżej zaprezentowano kilka przykładów ilustrujących stosunki i relacje między mieszkańcami Republiki Środkowoafrykańskiej, które ukazują bezpodstawność oskarżeń o nienawiść religijną między obywatelami RŚA.

B oraz M⁴⁴ to miasta leżące na południu kraju, w niedalekiej odległości od granicy kongijskiej. B liczy około czterech tysięcy mieszkańców. M jest miastem prefekturalnym, w którym wysoką pozycję społeczną zajmowali pochodzący z Czadu muzułmanie. Kiedy rozpoczęły się walki pomiędzy żołnierzami Anti-Balaka a Seleka wszyscy mieszkańcy poczuli się zagrożeni. Środkowoafrykańczycy – wyznawcy innych religii – współpracowali z muzułmanami również w miejscowościach B i M.

Położone w środku lasu tropikalnego B, znacznie mniejsze niż M i zamieszkałe głównie przez Pigmejów, nie było punktem zainteresowania międzynarodowych oddziałów wojskowych, mimo że tam również mieszkało wielu muzułmanów.

W B misje religijne prowadzą duży szpital, rocznie obsługujący około sześciu tysięcy osób. Na początku marca⁴⁵ 2014 r. muzułmanie ze wszystkich stron gromadzili się na posesji biskupiej w M, gdzie czuli się bezpieczni. Kiedy do M dotarły

⁴³ Na podstawie wywiadów przeprowadzanych w Bangi i miejscowościach na południu RŚA w 2013 r.

⁴⁴ Ze względu na ochronę świadków wydarzeń nazwy miejscowości zostały celowo zmienione na M i B. Poniżej przedstawiono przykłady zdarzeń, które miały miejsce między grudniem a marcem 2014 r.

⁴⁵ Przyczyną rozruchów był pucz Michela Djotodia z 24 marca 2013 r.

siły MISCA⁴⁶ wraz z francuskimi siłami Sangaris⁴⁷ żołnierze MISCA patrolowali ten teren. W B pozostało tylko dziesięcioro muzułmanów. Kilka dni po transporcie⁴⁸ wyznawców islamu do Czadu młodzież z B podpałała, grabiła i niszczyła pozostawione mienie. Ataki zmusiły pozostałych Czadyjczyków do schronienia się na terenie pobliskiej misji chrześcijańskiej. O tej sytuacji poinformowano dowództwo oddziałów MISCA z M. Nie podjęło ono jednak żadnych działań, aby zapobiec napaściom i rabunkom. Powstało również niebezpieczeństwo zaatakowania pobliskiej misji przez miejscową młodzież. Jednak dzięki interwencji misjonarzy nikt nie ucierpiał.

W M także doszło do przemocy. Wojska międzynarodowe pomagały podczas ewakuacji muzułmanów z posesji biskupiej. Podobnie jak w przypadku B, w M zostali najstarsi i najbardziej szanowani Czadyjczycy. Miesiąc po zamieszkach młodzież z M zabiła tamtejszego urzędnika. Część mieszkańców próbowała go bezskutecznie bronić. Kiedy doszło do ataków około 300 metrów od miejsca zbrodni stacjonowały siły MISCA, które i tym razem nie zareagowały⁴⁹. Wielokrotnie oddziały te zaniechały udzielenia pomocy ludności cywilnej⁵⁰.

Mieszkańcy południowych rejonów, z którymi autorka przeprowadzała wywiady, wypowiadali się z niechęcią o Czadyjczykach, których traktowano jak kolaborantów. Natomiast osoby, które nie ucierpiały w wyniku rebelii Djotodia, były w stanie przeciwstawić się niechęci skierowanej przeciwko wyznawcom islamu pochodzenia czadyjskiego. Obydwie grupy natomiast opowiadały się za przesiedleniem Czadyjczyków. Niechęć Środkowoafrykańczyków do Czadyjczyków kończyła się przeważnie na potyczkach słownych i przy jednoznacznym opowiedzeniu się za opuszczeniem przez obcokrajowców RŚA⁵¹.

Prawdziwe cele

Wysuwane oskarżenia o kanibalizm, wojnę religijną i ludobójstwo stały się podstawą nawoływania do podziału Republiki Środkowoafrykańskiej. Rebelie w 2003 i w 2013 r., jak już wspomniałam, były finansowo i politycznie wspierane przez Francję i Czad. Największe dochody ze złóż mineralnych i ropośnych czerpie Francja⁵², która wielokrotnie interweniowała w RŚA.

⁴⁶ Patrz przypis 3.

⁴⁷ Patrz przypis 28.

⁴⁸ Kilka tygodni po grudniowych wydarzeniach w Bangi w 2013 roku, władze czadyjskie zaczęły organizować transport muzułmanów czadyjskiego pochodzenia z RŚA do Czadu.

⁴⁹ Zdarzenia te miały miejsce podczas pobytu autorki w tym kraju.

⁵⁰ *Centrafrique: pourquoi réorganiser la «Seleka» maintenant?*, [www.rfi.fr/afrique/20140511-centrafrique-«Seleka»-nde/ \[z 11.05.2014\]](http://www.rfi.fr/afrique/20140511-centrafrique-«Seleka»-nde/ [z 11.05.2014]).

⁵¹ Na podstawie wywiadów własnych przeprowadzonych na południu RŚA w styczniu i lutym 2014 r.

⁵² Jak pisze R. Rybkowski: „Powstawanie państw, a następnie ich geopolityczne działanie zaczęło być rozumiane nie jako realizacja misji cywilizacyjnej, ale jako rezultat naturalnych procesów,

Według prasy międzynarodowej Francja miała pomagać w uzbrajaniu grupy rebelianckiej Anti-Balaka, a jednocześnie zabiegać na forum Zgromadzenia Ogólnego NZ o stworzenie misji wojskowej na potrzeby wojny domowej w RŚA⁵³. Pięć francuskich firm, które są potentatami na rynku RŚA, czerpie ogromne zyski z eksploatacji ekonomicznej kraju. Dlatego podział państwa, który proponuje Czad, nie jest dla Francji korzystny. Muzułmańsko-czadyjska część podzielonej RŚA miałaby zaczynać się od miasta Kaga Bandoro, które jest miejscem kluczowym, gdyż od tej miejscowości w głąb kraju ciągną się złoża mineralne.

Czad już wcześniej ingerował⁵⁴ w sprawy wewnętrzne RŚA⁵⁵. W 2003 i 2012 r. udostępnił on swoje terytorium oddziałom przygotowującym się do ofensywy zbrojnej skierowanej przeciwko RŚA. W latach 2013–2014 prezydent Czadu Idriss Déby, podobnie jak przedstawiciele Francji, uczestniczył w rozmowach mających zapewnić pokój w RŚA⁵⁶. W Czadzie również, z jego inicjatywy, odbył się szczyt Przywódców Wspólnoty Gospodarczej Państw Afryki Środkowej (ECCAS – la Communauté Économique des États de l’Afrique Centrale). Po walkach w Bangi, w dniu 9 stycznia 2014 r., przewieziono stamtąd samolotem do Ndżameny cały 135-osobowy tymczasowy parlament RŚA (Conseil national de Transition, CNT), aby przegłosował nowe rozstrzygnięcia polityczne w państwie⁵⁷.

W toku działań wojennych prowadzonych w Republice Środkowoafrykańskiej organizacje militarne i polityczne mające wpływ na powstanie rebelii Seleka i jej przebieg dążyły do podziału tego kraju. W tymczasowym parlamencie wyłonionym po styczniu 2014 r. byli również przedstawiciele podzielonej organizacji Seleka, którzy wytyczają coraz to nowe granice podziału państwa pod pretekstem wyznaczania granic religijnych. Nie pokrywają się one w żaden sposób z rzeczywistością wyznaniową. Wiadomo natomiast, że tereny RŚA, które Seleka chce przyłączyć do Czadu, obfitują w bogactwa mineralne⁵⁸. Działania te były zamie-

które mogły być badane w naukowy sposób. (...) Z tego naturalnego porządku wynika także podział na kraje kolonialne (które musiały zaspokoić potrzeby) oraz kolonie (służące ich zaspokojeniu)”. Patrz: R. Rybkowski, *Komu potrzebne są państwa upadłe*, [w:] *Problem upadłych państw w stosunkach międzynarodowych*, R. Kosowicz, A. Mania (red.), Kraków 2012, s. 14.

⁵³ *Influence et implication d’Idriss Déby...*, op. cit.

⁵⁴ W konflikcie w Republice Środkowoafrykańskiej ważną rolę odgrywały także państwa Afryki Środkowej i Wschodniej, takie jak Demokratyczna Republika Konga, Sudan czy Kamerun; wg M. Debos, *Le métier des armes...*, op. cit.

⁵⁵ P. Pascale, *Les pays qu’il faut à tout prix éviter en Afrique. Petite esquisse des zones que le Global Peace Index considèrerait comme étant les plus dangereuses en 2012*, www.slateafrique.com/11547/afrique-les-dix-pays-les-plus-dangereux [z 15.06.2014].

⁵⁶ J. Deveaux, *Le jeu trouble du Tchad, pompier pyromane en Centrafrique*, <http://geopolis.francetvinfo.fr/le-jeu-trouble-du-tchad-pompier-pyromane-en-centrafrique-27871> [z 25.12.2013].

⁵⁷ 9 stycznia 2014 w Ndżamenie tymczasowy prezydent Michel Djotodia wraz z ówczesnym premierem Nicolasem Tiangaye zrzekli się urzędu, umożliwiając przeprowadzenie wyborów prezydenckich. Za: Jean de Dieu Ngaïssona, *La fiscalité minière en République Centrafricaine*, www.memoireonline.com/12/09/2940/La-fiscalite-miniè-re-en-Republique-Centrafricaine.html [z 17.06.2014].

⁵⁸ *Influence et implication d’Idriss Déby en Centrafrique de mi-2012 à ..., op. cit.*

rzonym wynikiem wojny domowej. Zarówno na południu kraju, jak i na wschodzie mieszka ludność muzułmańska i chrześcijańska. Sugerowany podział kraju jest więc bezpodstawny. Jedną z nowo powstałych organizacji Seleka – Front Patriotyczny na rzecz Samostanowienia (Le Front patriotique pour l'Autodétermination) – umieściła na swojej stronie internetowej mapę z nowym podziałem Republiki Środkowoafrykańskiej – na część czadyjską i „resztę kraju”. Powstało wiele stron internetowych poświęconych nowemu porządkowi politycznemu w RŚA, m.in. na stronie *Islamic-news* można znaleźć flagę i skład rządu nowo powstałego tworu państwowego utworzonego z podzielonej RŚA. Na tej stronie czytamy, iż wojna religijna, a następnie ludobójstwo zmusiły społeczność muzułmańską do podjęcia zdecydowanych działań, aby zapobiec powtórzeniu się sytuacji z początku 2014 r., kiedy ludność muzułmańska była mordowana w RŚA⁵⁹.

Zakończenie

Grzegorz Gil w rozważaniach na temat państw upadłych pisze: „W odpowiedzi na sekurytyzację upadania państw pojawiły się głosy krytyki płynące z państw Trzeciego Świata, które widzą w niej przede wszystkim instrument propagandy oraz pretekst usprawiedliwiający zbrojną interwencję w najbiedniejszych rejonach świata”⁶⁰. Specjaliści zajmujący się państwami dysfunkcyjnymi uważają, że słowo „upadły” może oznaczać również słowo „zepsuty”, rodząc jednocześnie pokusę do mechanicznego podejścia do problemów państw afrykańskich⁶¹.

RŚA, która w 2012 r., według rankingu Fund for Peace plasowała się na 10 pozycji na liście państw upadłych (Failed States Index), w roku 2013 była w stanie dezorganizacji ekonomicznej i społecznej⁶². Republika Środkowoafrykańska uważana jest za jedno z wielu dysfunkcyjnych państw świata, co potwierdza większość instytucji badawczych zajmujących się dysfunkcyjnością i upadkiem państw⁶³. Przed zamachami w USA z 2001 r.⁶⁴ państw dysfunkcyjnych nie postrzegano jako zagrożenia dla bezpieczeństwa międzynarodowego, wiążąc je raczej z kryzysami humanitarnymi i konfliktami wewnętrznymi lub regionalnymi⁶⁵.

⁵⁹ <http://islamic-news.info/2014/04/les-musulmans-genocide-centrafrique-rca-anti-balaka/> [z 30.01.2015].

⁶⁰ G. Gil, *Sekurytyzacja upadania państw po zimnej wojnie*, [w:] *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, Kraków 2012, s. 36.

⁶¹ R. Rybkowski, *Komu potrzebne...*, *op. cit.*, s. 18.

⁶² R. Kłosowicz, A. Mania, *Wprowadzenie* [w:] *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, R. Kłosowicz, A. Mania (red.), Kraków 2012, s. 8.

⁶³ *Ibidem*, s. 105–127.

⁶⁴ A. Thedrelle, *La France prête à intervenir en Centrafrique*, www.lefigaro.fr/international/2013/11/21/01003-20131121ARTFIG00586-la-france-prete-a-intervenir-en-centrafrique.php [z 7.06.2014].

⁶⁵ R. Kłosowicz, A. Mania, *Wprowadzenie*, *op. cit.*, s. 7.

Cyklicznie powtarzające się w Republice Środkowoafrykańskiej rebelie doprowadziły do sytuacji, w której mieszkańcy czują się bezradni wobec przemocy, a jednocześnie każdy kolejny przewrót wojskowy staje się częścią ich historii. Ostatnia rebelia i spowodowana przez nią wojna domowa to brutalny okres w historii tego państwa. Działania uczestniczących w niej rebeliantów odsłaniają prawdziwe zamierzenia polityczne względem RŚA. Organizacja rebelii, a następnie kolejne jej elementy mające doprowadzić do podziału kraju, takie jak wojna religijna, ludobójstwo czy kanibalizm ukazują również strategiczne cele polityczne Francji i Czadu. Obecnie tereny Republiki Środkowoafrykańskiej nadal zamieszkują muzułmanie, co również wskazuje, że oskarżenie o konflikt religijny było bezpodstawne⁶⁶.

W czasie grudniowych walk w Bangi, jak już wspomniałam, Rada Bezpieczeństwa NZ zatwierdziła (5 grudnia 2013 r.) powołanie nowej misji militarnej MISCA, aby zapobiec łamaniu praw człowieka w RŚA. Nowo powołana misja zastąpiła wcześniejszą – MICOPAX, powstałą 12 lipca 2008 r. Podjęte działania miały doprowadzić do zwiększenia liczby wojsk państw afrykańskich na terenie RŚA do 2800 osób⁶⁷. Misja miała być wykonywana pod przewodnictwem Unii Afrykańskiej i przy wsparciu wojsk francuskich. Francja postanowiła przyłączyć się do działań mających doprowadzić do przezwyciężenia konfliktu i powołała misję militarną Sangaris⁶⁸, wysyłając 1600 francuskich żołnierzy do RŚA⁶⁹. Uchwałą Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 2127/2014 postanowiono, że misja Sangaris będzie miała dwa cele: ochronę ludności cywilnej i pomoc humanitarną oraz rozbrojenie grup rebelianckich⁷⁰. Wojska francuskie i MISCA są chwalone w Europie za swój profesjonalizm. Misja Sangaris natomiast była krytykowana przez francuskich generałów za nieprofesjonalną taktykę, słabe rozwiązania militarne i brak rozpoznania wywiadowczego⁷¹.

Dzisiaj, pomimo zaangażowania militarnego i ekonomicznego Unii Europejskiej, ONZ i Unii Afrykańskiej w konflikt w Republice Środkowoafrykańskiej, kraj ten nadal jest niestabilny politycznie. Z tygodnia na tydzień wzrasta śmiertelność, zwłaszcza wśród dzieci. Ubożeją też pokłady złóż mineralnych. Część

⁶⁶ Na podstawie wywiadów przeprowadzonych między majem a czerwcem 2014 r. w Republice Środkowoafrykańskiej.

⁶⁷ Wywiady z mieszkańcami stolicy przeprowadzone w grudniu 2013 r. przez autorkę artykułu.

⁶⁸ S. Modola, *Centrafrique: la Misca et Sangaris peinent à freiner les violences*, www.rfi.fr/afrique/20140127-centrafrique-misca-sangaris-peinent-freiner-violences-«Seleka»-anti-balakamorts-pillages/ [z 13.01.2014].

⁶⁹ *Les Échos de la Cité. Bulletin mensuel d'information du Bureau régional des Nations Unies pour l'Afrique centrale*, <http://unoca.unmissions.org/Portals/unoca-french/Documents/LES%20ECHOS%20N%C2%B0%2013%20-%20JANVIER%20%202013.pdf> [z 13.01.2014].

⁷⁰ *Cymothoe sangaris* to czerwonookrwały motyl z Afryki Środkowej.

⁷¹ *Le chef de Sangaris dément tout enlèvement en Centrafrique*, <http://fr.reuters.com/article/topNews/idFRPAEA1N01A20140224> [z 25.02.2014].

mieszkańców RŚA cieszy się z tego faktu, ponieważ uważa, że całe nieszczęście RŚA wynika z tego, iż na jej terytorium znajdują się ogromne bogactwa naturalne. Mają nadzieję, że gdy RŚA przestanie być budzącą zainteresowanie złotodajną żyłą, w kraju zapanuje pokój i wolność.

Mgr Izabela Cywa – doktorantka Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Obecnie pracuje w Republice Środkowoafrykańskiej, która znajduje się w centrum jej zainteresowań badawczych. Zangażowana społecznie, współprowadzi stowarzyszenie na rzecz rozwoju lokalnego oraz czynnie działa w obszarze ekonomii społecznej.

Bibliografia

- Auzias D., Labourdette J.-P., *République Centrafricaine 2013–14 (avec cartes et avis des lecteurs)*, Paris 2012.
- Ceriana Mayneri A., *La Centrafrique, de la rébellion Séléka aux groupes anti-balaka (2012–2014). Usages de la violence, schème persécutif et traitement médiatique du conflit*, «Politique africaine», n°134, juin 2014, s.179–193.
- Debos M., *Le Métier des armes au Tchad. Le gouvernement de l'entre-guerres*, Paris, 2013.
- Dinyendje-Longelo J., *Le cas des Banyamulenge dans le désordre congolais*, [w:] «Afrique éducation», 11.05.2002, s. 18–21.
- Gil G., *Sekurytyzacja upadania państw po zimnej wojnie*, [w:] *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, Kraków 2012, s. 36.
- Kalck P., *Histoire centrafricaine. Des origines à 1966*, L'Harmattan Paris, 1992.
- Kłosowicz R., A. Mania, *Wprowadzenie*, [w:] *Problem upadku państw w stosunkach międzynarodowych*, R. Kłosowicz, A. Mania (red.), Kraków 2012.
- Rybkowski R., *Komu potrzebne są państwa upadłe*, [w:] *Problem upadłych państw w stosunkach międzynarodowych*, R. Kosowicz, A. Mania (red.), Kraków 2012.

Źródła internetowe:

- Anadolu Agency, 17 Décembre 2014 12:49 (Dernière mise a jour 17 Décembre 2014 12:53), Krock S., *RCA: Divisée, l'ex-rebellion Séléka sera «unie» pour le dialogue national prévu en janvier*, www.aa.com.tr/fr/news/436669-divisee-lex-rebellion-seleka-sera-quot-unie-quot-pour-le-dialogue-national-centrafricain-prevu-en-janvier/ [dostęp z: 02.01.2015].

- Centrafrique: Ban Ki-moon à Bangui pour afficher la détermination de l'ONU*, www.la-croix.com/Actualite/Monde/Centrafrique-Ban-Ki-moon-a-Bangui-pour-afficher-la-determination-de-l-ONU-2014-04-05-1131879 [dostęp z: 15.01.2015].
- Centrafrique. Les enfants sont les premières victimes du conflit*, www.unicef.fr/contenu/actualite-humanitaire-unicef/2014/01/14/centrafrique-les-enfants-sont-les-premieres-victimes-du-conflit [dostęp z: 04.04.2014].
- Centrafrique: pourquoi réorganiser la «Seleka» maintenant?*, www.rfi.fr/afrique/20140511-centrafrique-«Seleka»-nde/ [dostęp z: 11.05.2014].
- Centrafrique: l'ultimatum des rebelles*, www.bbc.co.uk/afrique/mobile/region/2012/12/121226_centrafrique_ultimatum.shtml [dostęp z: 20.03.2014].
- Centrafrique: Manger les musulmans rendrait intelligent, selon les Anti-balles AK*, www.alwihdainfo.com/Centrafrique-Manger-les-musulmans-rendrait-intelligent-selon-les-Anti-balles-AK_a10364.html [dostęp z: 4.07.2014].
- Centrafrique: l'ambassade française attaquée*, www.lejdd.fr/International/Afrique/Actualite/Centrafrique-l-ambassade-francaise-attaquee-582941 [dostęp z: 15.03.2014].
- La Centrafrique assise sur le volcan religieux*, www.lepoint.fr/monde/la-centrafrique-assise-sur-le-volcan-religieux-30-03-2013-1647886_24.php [dostęp z: 30.03.2013].
- Le chef de Sangaris dément tout enlèvement en Centrafrique*, <http://fr.reuters.com/article/topNews/idFRPAEA1N01A20140224> [dostęp z: 25.02.2014].
- Chronologie complète*, www.franceonu.org/la-france-a-l-onu/dossiers-geographiques/afrique-subsaharienne/republique-centrafricaine/article/chronologie-6884 [dostęp z: 15.04.2014].
- Dane demograficzne RŚA w/g CIA z roku 2012: <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/default.html> [dostęp z: 04.01.2015].
- Dane statystyczne WHO odnośnie populacji Republiki Środkowoafrykańskiej: www.who.int/countryfocus/cooperation_strategy/ccsbrief_caf_fr.pdf [dostęp z: 05.04.2015].
- Deveaux J., *Le jeu trouble du Tchad, pompier pyromane en Centrafrique*, <http://geopolis.francetvinfo.fr/le-jeu-trouble-du-tchad-pompier-pyromane-en-centrafrique-27871> [dostęp z: 25.12.2013].
- Les Échos de la Cité. Bulletin mensuel d'information du Bureau régional des Nations Unies pour l'Afrique centrale*, <http://unoca.unmissions.org/Portals/unoca-french/Documents/LES%20ECHOS%20N%C2%B0%2013%20-%20JANVIER%20%202013.pdf> [dostęp z: 13.01.2014].
- Les auteurs de trouble de Boy Rabe seront dénichés*, www.radiondekeluka.org/securite/item/16755-les-fauteurs-de-trouble-de-boy-rabe-seront-d%C3%A9nich%C3%A9s.html [dostęp z: 01.01.2014].

- Gamaï Léonce, *République Centrafricaine. D'une pseudo-démocratie à une autocratie*, www.courrierinternational.com/article/2013/04/04/d-une-pseudo-democratie-a-une-autocratie/ [dostęp z: 4.03.2013].
- Influence et implication d'Idriss Déby en Centrafrique de mi-2012 à janvier 2014*, www.electionsafrique.org/Influence-et-implication-d-Idriss.html [dostęp z: 15.04.2015].
- <http://islamic-news.info/2014/04/les-musulmans-genocide-centrafrique-rca-anti-balaka/> [dostęp z: 30.01.2015].
- «Jeune Afrique» (art. redakcyjny: par Jeune Afrique avec AFP), 13 août 2014 à 17h33 — Mis à jour le 13 août 2014 à 18h33, *La LRA de Joseph Konny „survit” dans le sud-vest en Centrafrique*, www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAWEB20140813161654/ [dostęp z: 5.01.2015].
- Martinelli B., *Centrafrique, les chemins de la haine*, «Libération», 21.05.2014. *Centrafrique: Manger les musulmans rendrait intelligent, selon les Anti-balles AK*, www.alwihdainfo.com/Centrafrique-Manger-les-musulmans-rendrait-intelligent-selon-les-Anti-balles-AK_a10364.html [dostęp z: 4.07.2014].
- Michel Luc, *Seleka et crise en Centrafrique. Le dessous des cartes*, <http://www.actumali.com/index.php/politique/international/1241-geopolitique-seleka-et-crise-en-centrafrique-le-dessous-des-cartes.html> [dostęp z: 15.05.2014].
- MINUSCA, Mission multidimensionnelle intégrée de stabilisation des Nations unies en Centrafrique, Historique, <http://minusca.unmissions.org/Default.aspx?tabid=5622&language=fr-FR> [dostęp z: 05.01.2015].
- Un millier de morts en Centrafrique depuis début décembre*, www.liberation.fr/monde/2013/12/19/un-millier-de-morts-en-centrafrique-depuis-debut-decembre_967665 [dostęp z: 5.02.2014].
- Modola S., *Centrafrique: la Misca et Sangaris peinent à freiner les violences*, www.rfi.fr/afrique/20140127-centrafrique-misca-sangaris-peinent-freiner-violences-»«Seleka»»-anti-balaka-morts-pillages/ [dostęp z: 13.01.2014].
- Ngaïssona Jean de Dieu, *La fiscalité minière en République Centrafricaine*, www.memoireonline.com/12/09/2940/La-fiscalite-mini%C3%A9re-en-R%C3%A9publique-Centrafricaine.html/ [dostęp z: 17.06.2014].
- Pascase P., *Les pays qu'il faut à tout prix éviter en Afrique. Petite esquisse des zones que le Global Peace Index considèrerait comme étant les plus dangereuses en 2012*, www.slateafrique.com/11547/afrique-les-dix-pays-les-plus-dangereux [dostęp z: 15.06.2014].
- La pression monte sur les anti-balaka*, www.rfi.fr/afrique/20140212-centrafrique-pression-monte-anti-balaka-sangaris/ [dostęp z: 20.02.2014].
- Profil d'opérations 2014 – République centrafricaine*, www.unhcr.fr/pages/4aa621d553.html [dostęp z: 15.05.2014].

- RCA – Réfugiés centrafricains: Chemin commun avec la mort*, <http://www.centrafrique-presse.info/site/info-societe-5644.html> [dostęp z: 08.08.2014].
- Société Évolution De L'athéisme Dans Le Monde: Les Africains Demeurent Les Plus Grands Croyants*, <http://negronews.fr/2014/04/29/societe-evolution-de-latheisme-dans-le-monde-les-africains-demeurent-les-plus-grands-croyants/> [dostęp z: 29.04.2014].
- © Pierre Terdjman / Cosmos pour UNICEF France Publié le 14 janvier 2014 | Dernière mise à jour le 24 juin 2015, *Centrafrique. Les enfants sont les premières victimes du conflit*, <https://www.unicef.fr/article/centrafrique-les-enfants-sont-les-premieres-victimes-du-conflit> [dostęp z: 04.04.2014].
- Theдрelle A., *La France prête à intervenir en Centrafrique*, www.lefigaro.fr/international/2013/11/21/01003-20131121ARTFIG00586-la-france-prete-a-intervenir-en-centrafrique.php [dostęp z: 7.06.2014].
- La violence sexuelle persiste en Centrafrique*, www.afriquejet.com/afrique-centrale/3975-la-violence-sexuelle-persiste-en-centrafrique.html [dostęp z: 24.03.2014].

